

*Руслана Орестівна МАРЦЕНЮК,
науковий співробітник юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат історичних наук (Київ)*

АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ: ВІД ЛІКАРЯ ДО РЕЛІГІЙНОГО ДІЯЧА

Стаття присвячена аналізу життєвого та творчого шляху, а також громадській і церковній діяльності Арсена Річинського, одного із провідних діячів церковного руху за українізацію православної церкви на Волині у міжвоєнний період.

Ключові слова: Арсен Річинський, Волинь, православна церква, міжконфесійні взаємини, українська релігійна свідомість.

This article is devoted to the analysis of the life and career, as well as public and church activity of Arsen Richynsky. During interwar period he was an active leader in the Church movement in ukrainization process of the Orthodox Church in Volyn region.

Keywords: Arsen Richynsky, Volyn, ukanization, Orthodox Church, interfaith relations, Ukrainian religious consciousness.

Стаття посвящена анализу жизненного и творческого пути, а также общественной и церковной деятельности Арсения Ричинского, одного из выдающихся деятелей церковного движения за украинизацию православной церкви на Волини в межвоенный период.

Ключевые слова: Арсений Ричинский, Волинь, украинизация, православная церковь, межконфессиональные взаимоотношения, украинское религиозное сознание.

Південна Волинь завжди була тим краєм, де існували сильні українські культурні традиції, не зважаючи на посилену полонізацію та русифікацію. Особливо це виявило себе у 20–30-ті рр. ХХ ст., коли у православній громаді Польщі розгорнувся потужний рух, спрямований на демократизацію та українізацію церковно-релігійного життя, утвердження в ньому засад соборноправності. Одним із очільників цього руху став лікар і літератор Арсен Річинський.

Ім'я Арсена Річинського повернулося в Україну лише після проголошення Незалежності. А предметом уваги вітчизня-

них науковців його діяльність стала здебільшого в останнє десятиліття. Зокрема, у працях Н. Г. Стоколос [25; 26], О. В. Бучми [1], А. М. Колодного [5; 6], П. І. Мазура [9], О. Н. Сагана [22; 23] та інших висвітлено загалом національно-церковний рух на Волині та окремо наголошено на внесок у цей процес Арсена Річинського [4; 8; 10–13; 15; 16; 21; 24; 27–30].

На особливу увагу заслуговує науково-популярне видання професора-релігієзнавця А. Д. Гудими «Харизма Арсена Річинського» [3], яке знайомить читача з життєвим шляхом та основними ідеями українського сподвижника. Та, не зважаючи на кількість публікацій, все ще залишається місце для комплексного вивчення постаті Арсена Річинського та його творчої спадщини, а саме — у контексті вивчення української релігійної свідомості та проблем подолання міжконфесійних протиріч.

Метою статті є висвітлити життєві та творчі віхи, а також громадську та церковну діяльність одного з ідеологів української релігійної думки на Волині у контексті міжконфесійних взаємин 20–30-х рр. ХХ ст.

Саме тому завданням нашої наукової розвідки стало розкриття участі Арсена Річинського у духовному житті Волині означеного періоду та впливу його праць на вивчення релігійної свідомості українського народу.

Народився Арсен Річинський 12 червня 1892 р. у с. Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії (нині Шумського району Тернопільської області) у родині парафіяльного священика Василя Федоровича Річинського.

Початкову освіту за настановою батька здобув у сільській церковнопарафіяльній школі. Далі навчався у Клеванській духовній школі та Кременецькій гімназії, по закінченні якої вступив до Житомирської духовної семінарії. У Житомирі, який на той час був центром Волинської губернії, велося відносно активне культурне життя, існували культурно-просвітницькі осередки. До одного з них, а саме «Товариства дослідників Волині», і пристав молодий Арсен Річинський. Згодом він згадував: «...раз чи два на місяць перекладалися зимовими вечорами на житомирські передмістя на сходинах підпільного українського гуртка шкільної молоді тільки для того, щоби з товариських рефератів знайомитися з рідною історією та літературою. Мусіли оглядатися на шкільне

«начальство” і на поліцію...» [3, с. 14]. По закінченні семінарії він кілька місяців учителював у церковно-приходській школі с. Сіднярки Луцького повіту. У 1911 р. вступив на медичний факультет Варшавського університету, але з початком Першої світової війни евакуювався та перевівся на навчання до Університету Св. Володимира [8, с. 4]. По закінченні навчання з 1915 р. і до 1917 р. працював сільським дільничним лікарем. Весною 1917 р. здав державні іспити при Київському університеті й отримав посаду лікаря в Ізяславській повітовій лікарні, де й пропрацював до березня 1920 р. [17, с. 224].

У цей час Арсен Річинський брав активну участь у громадському житті Ізяслава — організовував концерти, вистави, займався видавничою діяльністю, а також був постійним лектором на курсах українознавства для вчителів, що існували у сусідньому м. Острозі [14, с. 8]. Розпочата на Волині у революційному вирі українізація, на жаль, не отримала свого логічного завершення. Волинь опинилася під владою більшовиків, а потім поляків (за умовами Ризького мирного договору 1921 р. між більшовицькою Росією та Польщею).

Переїхавши до Тростянця, де продовжував до 1922 р. працювати дільничним лікарем, Арсен Річинський одружився з дочкою місцевого священика. Проте, його життя тут не було спокійним. Польська поліція, яка пильно слідкувала за всіма виявами українського національного життя, вгледіла у діяльності Річинського певну небезпеку й арештувала його. Лише завдяки старанням дружини Арсена Васильовича звільнили [14, с. 8]. У квітні 1922 р. А. В. Річинський став головним лікарем міської лікарні Володимира-Волинського. У 1925 р. його вдруге заарештували, фактично звинувативши в активній проукраїнській діяльності. Проте, довести якихось порушень законів із його боку не вдалося. Тому його скоро звільнили. Однак, Арсен Річинський не покинув державну службу та, маючи відповідну освіту й досвід, до 1939 р. працював вільно практикуючим лікарем, не полишаючи водночас активної громадської діяльності.

Ще з 1924 р. видавав власним коштом «незалежний місячник українського церковного відродження» «На варті» [14, с. 9]. 1925 р. він уклав збірку загальнодоступних церковних співів для сільських хорів «Всенародні співи в українській церкві». Вона, за словами автора, мала полегшити «богослужіння в

церкві українською мовою, показати перевагу й красу Служби Божої рідною мовою»¹. З часом вийшли укладені ним збірники «Українська відправа вечірня та рання», «Українські колядки», «Скорбна мати» (збірка пісень із богогласника).

Арсен Річинський був активним учасником українських громадських організацій, зокрема «Просвіти» та «Рідної хати». Під його керівництвом у Володимирі-Волинському заснували молодіжну організацію «Пласт». Також при його допомозі дружина Ніна Павлівна організовувала філію «Союзу українок». Наприкінці 1929 р. він вступив до легальної організації «Українське Волинське об'єднання» та одночасно став членом підпільної Організації Українських Націоналістів.

Проте, найголовнішою ділянкою громадської роботи Арсена Річинського залишалася українізація православної церкви на Волині.

У Польщі якраз розпочалася т. з. політика «санації», що супроводжувалася наступом на український рух. Із православних церков почали вилучатися україномовні книжки. Їхнє місце зайняли російські видання, зокрема календарі, де «старий стиль» і церковнослов'янська мова трактувалися як ознаки справжнього православ'я [3, с. 34].

За таких умов Арсен Річинський і його однодумці ініціювали скликання православного церковного з'їзду, на який прибуло 565 делегатів із усіх повітів Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя. Також участь у ньому взяло понад 200 гостей, 8 українських послів Сейму та Сенату. Присутніми були Волинський віце-воєвода та Луцький міський староста. Головні доповіді «Сучасний стан церковно-релігійного життя українського православного населення Польщі» та «Справа канонічного внутрішнього устрою Православної Церкви в Польщі» проголосив Арсен Річинський. Він також зробив співповідь «Задоволення релігійних потреб українського православного населення в справах Служби Божої». Після з'їзду розпочав друкувати журнал «Рідна Церква». Проте, вдалося видати лише два числа часопису [5, с. 11–13].

За активну позицію щодо українізації церкви Синод Православної церкви у Польщі постановою за № 14 від 15 квітня 1929 р. відлучив Арсена Річинського від церкви. У цей час він публікує в українській пресі чимало статей, присвя-

¹ Цитується за працею В. П. Пащенка [14, с. 9].

чених церковним питанням, а також випускає низку брошур на цю тему: «Походження єпископату: в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви» (1926)², «Критичний розгляд постанови Св. Синоду про заборону Українського Церковного з'їзду» (1927), «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі» (1927), «Два плебісцити на Волині в справі богослужбової мови» (1927), «Моя відповідь Св. Синодові Православної Церкви в Польщі» (1929). З'явилися роботи, де він розглядав близькі до його фаху проблеми: «Кілька уваг про біологічне значення світу», «Єдність природи», «Посмертні душі людей» [3, с. 132].

Та найвизначнішим здобутком волинського релігійного мислителя Арсена Річинського є праця «Проблеми української релігійної свідомості». Перші чотири розділи книги були опубліковані в 1930–1931 рр. у «Літературно-науковому віснику» у Львові. Повністю книга вийшла друком у Володимирі-Волинському в 1933 р. Перевидання книги в 2000 та 2002 рр. (до речі, теж невеликими накладками та із забороненими цензурою правками) [19; 20] дали змогу науковцям ознайомитися з релігієзнавчою спадщиною Арсена Річинського.

Сам автор актуальність твору обґрунтував так: «Книжка про релігійні справи в добі масового поширення атеїзму або зовсім не на часі, або дуже на часі. Аналіз українського народного світогляду доводить, що безрелігійність у нас — явище привнесене, з народним світоглядом незгідне. Це — симптом духовного полону, небезпечного для самого існування нації. Духовна самостійність, створення власної релігійно-національної ідеології завжди додає народові певності своїх сил і своєї гідності, віру в свою правоту і в своє майбутнє. Навпаки, рабське перейняття чужих ідей і чужих поглядів підриває духовні сили й відпорність народу, зтягує його на службу чужим божкам. Тоді надходить смерть народу» [17, с. 48]. Він справедливо вважав, що: «у нас існує всього дві праці, які ширше трактують українську церковну справу. Але М. Грушевський («З історії релігійної думки на Україні») виступає скоріше з протестантських позицій, а В. Липинський («Релігія і Церква в історії України») — з католицьких... Обидві ці праці, при всій своїй безперечній цінності, не ма-

² Перевидання: Український богослов, 2003, № 2 [18].

ють історичного розв'язання української релігійної проблеми в цілості та залишають без обговорення багато актуальних питань української церковної практики, важливих особливо для православних українців» [17, с. 48]. Окрім того, автор був свідомий, що не все йому вдалося зробити, як він хотів. Тому зазначав, що у книзі є: «побіжне витлумачення деяких питань, нерівномірне опрацювання окремих тем, повторення, аподиктичність деяких тверджень» [17, с. 49]. Насправді, у книзі відсутня чітка послідовність викладу матеріалу, деякі розділи мають теоретичний характер, інші – практичну спрямованість. Усього вона містить 8 розділів: «Свята Софія Київська» (виникнення Української Автокефальної Православної церкви); «Історичні й канонічні підстави української церковно-національної революції»; «Особливості української релігійної вдачі»; «Доба християнська» (розвиток української релігійної свідомості за християнських часів); «Особливості релігійного світогляду росіян»; «На хреснім шляху» (відмінності релігійної вдачі українців і росіян); «Церква і націоналізм» і «Становище українського синтетичного ідеалізму». У праці Арсен Річинський часто вдається не лише до історичних, а й до літературознавчих і мистецтвознавчих екскурсів. Однак, не зважаючи на значну часову відстань та певні недоліки, книга «Проблеми української релігійної свідомості» навіть сьогодні не втратила актуальності. А чимало авторитетних українських дослідників вважають, що це одна з кращих (якщо не найкраща!) робота в українському релігієзнавстві. Варто відзначити тут ерудицію автора. Він вільно оперує не лише біблійними та специфічно релігійними та релігійно-філософськими текстами, а й творами представників німецької класичної та російської релігійної філософії, творами класиків української, російської, польської та чеської художньої літератури, науковими працями в різних галузях знань.

У 1933 р. Арсен Річинський став одним із організаторів Почаївської маніфестації. 10 вересня Волинська єпархія планувала відзначити 20-літній ювілей єпископства митрополита Діонісія. У цей день до Почаєва прибуло близько 20 тис. чоловік, приїхали делегації з інших єпархій, прибуло до 250 хресних ходів. Після богослужіння маніфестанти розгорнули українські національні прапори та скандували гасла з вимогами призначити на українські землі єпископів-українців

і широкої українізації церкви. Потім у центрі Почаєва розпочалося велелюдне віче, на якому була ухвалена резолюція, що вимагала реформування церкви в напрямку її дерусифікації. Спеціальна делегація передала цей документ митрополитові. Зрештою, 2 березня 1934 р. постановою Синоду було взято до відома зречення митрополитом Діонісієм кафедри Волинського архіпастирства та призначення на неї архієпископа Гродненського та Новогрудського Олексія (Громадського) [5, с. 17–18].

Успіхи діяльності реформаторів, провідна роль у якій належала Арсену Річинському, були закріплені на Волинському єпархіальному зібранні 29–30 січня 1935 р. У ньому взяли участь представники від деканатів, монастирів, православних депутатів, сенаторів і різних церковних товариств. Рішення Волинського єпархіального зібрання відзначалися толерантністю, виваженістю, демократизмом і, водночас, чіткою спрямованістю на копітку щоденну роботу з українізації всіх сфер церковно-релігійного життя.

Звісно, діяльність Арсена Річинського не проходила повз увагу польської влади. У його найближче оточення були заслані таємні співробітники поліції, які повідомляли про кожен його крок [2, с. 21]. Його неодноразово затримували, побував він і в концтаборі Береза Картузька.

20 жовтня 1939 р., за місяць після приходу Червоної Армії, Арсена Річинського черговий раз було заарештовано. Його звинуватили в керівництві українським автокефальним рухом, просвітницькій діяльності (зокрема, було згадано книгу «Проблеми української релігійної свідомості») та у зв'язках із українськими науковими, культурно-освітніми та громадськими організаціями за кордоном. Арсен Річинський, який не належав до жодної політичної партії (саме тому слідство велося аж три роки, щоб «назбирати» докази про його «политическую антисоветскую деятельность»), був засуджений 5 травня 1942 р. «особливою нарадою» НКВС СРСР на 10 років «виправних таборів». Репресували також його сім'ю — дружину та двох доньок. Старшій Мирославі тоді було 15 років, а молодшій — усього 6 тижнів.

У 1949 р. Арсена Річинського звільнили. Проте, перед звільненням на нього напали кримінальники та завдали сім ножових ударів. Табірне начальство спеціально налаштувува-

ло злочинців проти політичних в'язнів. Арсену Річинському вдалося вижити. Але влада не дала йому повернутися на батьківщину. Дозволили поселитися у Казахстані у м. Казалінськ, де він працював лікарем. Навіть у цих, далеко не найкращих умовах, він знаходив час для наукової праці. У 1952–53 рр. його статті на медичну тему друкувалися у часописі «Здоровье Казахстана». На жаль, Арсену Річинському не вдалося зреалізувати багато чого із запланованого. Ув'язнення не лише підірвало здоров'я, а й не давало нормально працювати. Можна лише уявити, скільки б ще міг зробити видатний учений і громадсько-церковний діяч! Та навіть те, що вдалося зреалізувати, нині далеко не все зібране й осмислене.

Помер Арсен Річинський 13 квітня 1956 р. Поховали його на цвинтарі станції Джусали Кизил-Ординської області [14, с. 10]. Повідомлення з Москви про реабілітацію запізнилося на два тижні... І лише нещодавно його прах повернувся на рідну землю. У 2006 р. останки тіла Арсена Річинського перевезли до Тернополя та поховали на Микулинецькому цвинтарі.

24 травня 1999 р. постановою Кабінету міністрів України Кременецькому медичному училищу присвоєно ім'я Арсена Річинського. Там же у січні 2009 р. було відкрито музей-експозицію, присвячену видатному землякові.

26 серпня 2009 р. відбувся Архієрейський Собор УАПЦ під головуванням Предстоятеля Митрополита Київського та всієї України Мефодія, на якому Арсена Річинського проголосили святим сповідником. Оскільки за статутом УАПЦ зарахування до лику святих відбувається на Помісному Соборі, єпископат УАПЦ вирішив зарахувати сповідника віри Арсена Річинського до місцевошанованих святих. Патріархії УАПЦ доручено підготувати житіє святого сповідника Арсена та написати його ікону. А 26 жовтня 2010 р. на фасаді хірургічного відділення Ізяславської районної лікарні відкрито пам'ятну дошку Арсену Річинському.

Наукова спадщина Арсена Річинського не менше багатогранна, ніж його життя та громадсько-церковна діяльність. Учений намагався поєднати націоналізм і християнство та витворити свою версію «християнського націоналізму». Він був схильний розглядати націю як «соборну Особистість», що, як і кожна людина, має свої особливості та певно визначену місію. За Річинським, чинниками об'єднання нації є єд-

ність походження, мова, ідеологія, простір, територія, а також державно-громадська організація. Фактично, мислитель вважав, що головним для існування нації є «закон національної солідарності». А головною небезпекою для існування нації Арсен Річинський вважав «запозичення чужих національних ідеалів».

Іншим важливим питанням, на яке вказував Арсен Річинський, було питання мови богослужіння. Йому не раз доводилося показувати переваги вживання української мови в богослужінні над вживанням старослов'янської. Він писав, що тексти молитви цією мовою мають на собі «всі позначки штучності й неприродності». Використовуючи різноманітний фактаж із історії мистецтв, Арсен Річинський показував, як у церковному мистецтві знаходять вияв риси національного характеру та національного світосприйняття. Він багато уваги приділив конкретним виявам релігійності українців. Зокрема, акцентував увагу на тому, що в плані обрядовому вони зберігають чимало дохристиянських елементів. І саме цей «язичницький» пласт чи не найкраще, на думку Арсена Річинського, виражає українську ментальність. Також вважав релігійне та національне рівноправними чинниками, що можуть впливати одне на одного. Отже, Арсен Річинський у своїх поглядах намагався поєднати цінності націоналізму та християнства. Він вважав, що таке поєднання є цілком природним. Фактично, Арсен Річинський пропонував своєрідну концепцію націоналізованого християнства, де цінності цієї світової релігії набували національного характеру.

Арсен Річинський вважав, що формування українського релігійного світогляду — довготривалий процес. Важливу роль у формуванні релігійних вірувань в Україні він відводив місцевим народним звичаям дохристиянських і християнських часів. У дохристиянські часи витворилася низка важливих прикмет українського релігійного світогляду. Першою такою прикметою є «відсутність усяких посередників між людиною і божеством. Господар дому (і, що дуже важливо, також і господиня) сам є виконавцем усіх священидіянь (обрядів), сам приносить жертви та безпосередньо встановлює містичний зв'язок між собою та божеством, цілим світом і всіма космічними силами» [17, с. 92–93]. Другою рисою українського релігійного світогляду Арсен Річинський вважав «почуття

якоїсь своєрідної, інтимної близькості між людиною й Богом» [17, с. 93]. А третя риса — це «космічне почуття, що дає, наприклад, можливість господареві призвати на св. Вечір усіх понад час і за гріб, переступаючи границю просторові, часу і навіть окремішності поодиноких істот — в інтуїтивнім передчуванні внутрішньої єдності всесвіту та ілюзорності теперішнього поділу речей» [17, с. 97]. Також до елементів первісних вірувань, що збереглися в українському християнстві, Арсен Річинський відносив: віру в потойбічне життя та шанобливе ставлення до померлих; віру в магічну силу фетишів, роль яких у сучасних церквах відіграють ікони, скульптури та інші сакральні речі; домінування культів вогню та води, що в дохристиянські часи мали велике значення. Ці риси дохристиянського світогляду, вважав дослідник, широко використовуються сучасною церквою.

Заслуговує на увагу й думка про присутність в українському релігійному світогляді чужих для нього елементів. Вони, на думку Арсена Річинського, далеко не завжди є інтегрованими до його складу, а в деяких випадках виконують деструктивну роль. Передусім дослідник веде мову про семітські впливи на український релігійний світогляд, що сягають дуже давніх часів. «У бронзовій і залізній добі», — зазначав він, — «зустрічаємо впливи семітські, що прищеплювали староукраїнській релігії астральні мотиви» [17, с. 91]. А далі вказує, що давньоукраїнські колядки переповнені слідами астрального культу. Арсен Річинський також вважав, що чужими для українського світогляду були ідеї золотого віку, воскресіння людини та месії. Правда, ці ідеї він пов'язував із предавестійськими впливами. Гостро негативно оцінює дослідник впливи іранські (точніше — зороастрійські). Вони, вважав він, суперечили суті українського релігійного світогляду. Зороастрійський дуалізм засмітив релігійне життя українців домішками примітивної магії. Звідси пішли різні замовляння, магічні дії тощо. «В народній уяві цілий світ заповнюється таємними силами — добрими та злими. Кожна річ у природі, кожна подія у світі, здавалося, має чарівну силу, якою може впливати на інших» [17, с. 102]. До часу проникнення в український релігійний світогляд зороастрійських елементів, вважав Арсен Річинський, староукраїнські вірування були вільні від дуалізму добра та зла. Тут не зустрічалося уявлення про злого

духа. Але після привнесення в Україну зороастрійських вірувань, у народній уяві світ наповнюється міфами про злих духів. Все навколо насичується магією. Магічні вірування, як наслідок впливу зороастризму, на думку вченого, мали негативний, асоціальний характер. Якщо раніше всі дії, всі обряди були спрямовані на об'єднання як племен, так і родин, то тепер кожне плем'я, навіть кожна родина творили свій цілком окремий світик. Звідси й заборони щодо позичання власних речей комусь іншому. Адже вважалося, що людина, яка брала ту чи іншу річ у користування, могла нашкодити цілій родині. Такий асоціальний вплив став на перешкоді розбудови державного життя. Він вважав, що організуючі чинники були ослабкі й до створення міцного державного організму не дійшло. Цікавими є міркування Арсена Річинського щодо релігійної політики князя Володимира Святославовича, якого він оцінює дуже високо [17, с. 106]. Загалом, учений дотримувався нормандської теорії, вважаючи, що перші руські князі були варязького походження. Арсен Річинський оригінально підходив до питання про мотиви прийняття християнства на Русі [17, с. 104–105]. На його думку, християнство у Київській Русі початково виступало як «урядова віра». Її сповідували, крім княжої родини, тільки вищі верстви міського населення та духовенство. А решта людей, особливо в провінції, дотримувалися старих релігійних вірувань. «Що ж стосується ідейного змісту нової релігії», — писав Арсен Річинський, — «то він був мало доступний навіть для її найбільших прихильників (доказом служить особисте життя князів). Поволі й ступенево поширювався в народі протягом наступних століть тільки офіційний культ» [17, с. 109]. Упровадження християнства в Київській Русі, на думку Арсена Річинського, мало низку негативних моментів. Якщо у дохристиянські часи існував безпосередній зв'язок між людиною та Богом, то в епоху християнства з'явилися посередники, які виконували релігійні обряди та впливали на вищі сили, тобто священослужителі. Окрім того, вони зверталися до Бога особливою «священною мовою, яка не завжди була доступною для загалу. У результаті цього народ було усунуто від святині, а народну мову — з молитви» [17, с. 104]. Натомість вважав, що «тільки молитва рідною мовою відповідає релігійній психіці й давнім традиціям українського народу. Хто має на думці правдиву

християнізацію мас, той не повинен із чужої обрядової мови творити кумира, який тільки затримує перенесення євангельської науки у народний побут» [17, с. 117-119].

Щодо такої риси, як національний характер, то вона, на думку Арсена Річинського, була продиктована «давньою звичкою живого зв'язку з Богом, — тому Церква поступово наближалася до народу і мовою обряду, і тими церковно-народними звичаями, що так рясно розцвітали на місцевім ґрунті і навіть почасти внутрішнім устроєм. А традиція особистої участі в священнодіяннях хоч і затримала в народі рештки поганського ритуалу, збудила також енергію освічених станів до організованої церковно-громадської праці. Ця активність громадянства, очевидно, породила й сучасний церковно-національний рух серед українців, який у різні часи набрав різних відмін, але по суті був явищем тяглим» [17, с. 149].

Ось такою (і далеко не повною у даному викладі) є спадщина видатного волинянина — насправді глибокого мислителя, просвітителя, ідеолога українського релігійного націоналізму, котрий заслуговує на широке визнання та всебічне осмислення своїх праць. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність, також науково-публіцистична спадщина Арсена Річинського, безперечно, становлять науковий інтерес і повинні бути предметом окремих досліджень.

1. Бучма, О. В. Релігія і сучасні проблеми буття нації (в проекції творчої спадщини А. Річинського) [Текст] / О. В. Бучма // Арсен Річинський : видатний укр. громадський діяч і науковець-релігієзнавець : наук. зб. — К.—Кременець, 2007. — С. 38-45.
2. Візитів, Ю. М. Пластовий сеніор А. Річинський : «до щастя, слави і свободи» [Текст] / Ю. М. Візитів // Там само. — С. 17-23.
3. Гудима, А. Д. Харизма Арсена Річинського [Текст] / А. Д. Гудима. — Т., 2007. — 144 с.
4. Киридон, А. М. Постанова української автокефальної православної церкви в ході української революції 1917-1921 років : погляд Арсена Річинського [Текст] / А. М. Киридон // Духовність — народіві : альманах до 110-річчя з дня народження Арсена Річинського. — К.—Т.—Кременець.—Володимир-Волинський, 2002. — С. 69-76.
5. Колодний, А. М. Українське православ'я з погляду Арсена Річинського [Текст] / А. М. Колодний // Арсен Річинський : видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець : наук. зб. — К.—Кременець, 2007. — С. 85-91.

6. *Колодний, А. М.* Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні [Текст] / А. М. Колодний ; О. Н. Саган // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К.–Т. : Світ знань, 2000. – С. 9–47.
7. *Кондратик, Л. М.* Творчість Арсена Річинського в контексті історії української релігієзнавчої думки [Текст] / Л. М. Кондратик // Духовність – народові : альманах до 110-річчя з дня народження Арсена Річинського. – К.–Т.–Кременець.–Володимир-Волинський, 2002. – С. 46–51.
8. *Кралюк, П. М.* А. Річинський про проблеми історії релігії в Україні [Текст] / П. М. Кралюк // Там само. – С.30–36.
9. *Мазур, П. І.* Увічнення пам'яті Арсена Річинського на рідній землі [Текст] / П. І. Мазур // Арсен Річинський : видатний укр. громадський діяч і науковець-релігієзнавець : наук. зб. – К.–Кременець, 2007. – С. 27–32.
10. *Недавня, О. В.* Еволюція світобачення і світосприйняття українців в концепції національного церковного розвитку Арсена Річинського [Текст] / О. В. Недавня // Духовність – народові : альманах до 110-річчя з дня народження Арсена Річинського. – К.–Т.–Кременець.–Володимир-Волинський, 2002. – С. 37–45.
11. *Павленко, П. Ю.* Християнство сучасної України : погляд через призму етнологічної спадщини А. Річинського [Текст] / П. Ю. Павленко // Арсен Річинський : видатний укр. громадський діяч і науковець-релігієзнавець: наук. зб. – К.–Кременець, 2007. – С. 67–76.
12. Арсен Річинський – етнолог релігії [Текст] / В. О. Панасик // Там само. – С. 45– 49.
13. *Паєвський, Ю.* Арсен Річинський був моїм хресним батьком [Текст] / Ю. Паєвський // Там само. – С. 35–37.
14. *Пащенко, В. П.* А. Річинський і автокефальний рух в УСРР : 20-ті роки [Текст] / В. П. Пащенко // Духовність – народові : альманах до 110-річчя з дня народження Арсена Річинського. – К.–Т.–Кременець.–Володимир-Волинський, 2002. – С. 77–84.
15. *Попадинець, Г. О.* Проблема української релігійно-національної культури у поглядах А. Річинського [Текст] / Г. О. Попадинець // Там само. – С. 87–90.
16. *Річинська, Л. А.* Вистраждана віра [Текст] / Л. А. Річинська // Там само. – С. 8–10.
17. *Річинський, А.* На манівцях [Текст] / А. В. Річинський // Укр. богослов. – 2003. – № 2. – С. 19–28.
18. *Річинський, А.* Походження єпископату: в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. [Текст] / А. В. Річинський // Там само. – С. 29–51.
19. *Річинський, А.* Проблеми української релігійної свідомості [Текст] / А. В. Річинський ; упоряд. А. М. Колодний, О. Н. Саган. – К. ; Т. : Воля, 2000. – 427 с.
20. *Річинський, А.* Те саме [Текст] / А. В. Річинський ; упоряд. А. М. Колодний, О. Н. Саган. – Т. : Укрмедкнига, 2002. – 448 с.
21. *Рудакевич О.* Діяльність А. Річинського в контексті процесу становлення національної свідомості українців кінця ХІХ – початку ХХ століть [Текст] // Духовність – народові : альманах до 110-річчя з дня

- народження Арсена Річинського. – К.-Т.-Кременець.-Володимир-Волинський, 2002. – С. 61–63.
22. Саган, О. Н. А. Річинський і проблеми українського християнського обрядотворення [Текст] / О. Н. Саган // Арсен Річинський – ідеолог українського православ'я. – К.-Т.-Кременець, 1998. – С. 20–26.
 23. Саган, О. Н. Публіцистичний доробок А. Річинського [Текст] / О. Н. Саган // Духовність – народіві : альманах до 110-річчя з дня народження Арсена Річинського. – К.-Т.-Кременець.-Володимир-Волинський, 2002. – С. 55–60.
 24. Семенюк, Б. Життя і творчість Арсена Річинського як приклад служіння християнським ідеалам [Текст] / Б. Семенюк // Арсен Річинський : видатний укр. громадський діяч і науковець-релігієзнавець: наук. зб. – К.-Кременець, 2007. – С. 14–17.
 25. Стоколос, Н. Г. Арсен Річинський і боротьба за українізацію православної церкви на Волині [Текст] / Н. Г. Стоколос // Людина і світ. – 1998. – № 2. – С. 33–35.
 26. Стоколос, Н. Г. Арсен Річинський : Почаївська Лавра і захист православ'я перед польськими католиками [Текст] / Н. Г. Стоколос // Там само. – № 3. – С. 36–37.
 27. Шевченко, В. В. Проблема єдності християнських церков у творчій спадщині Арсена Річинського (за матеріалами книги “Проблеми української релігійної свідомості») [Текст] / В. В. Шевченко // Арсен Річинський : видатний укр. громадський діяч і науковець-релігієзнавець: наук. зб. – К.-Кременець, 2007. – С. 62–67.
 28. Шеретюк, Р. М. Язичницькі традиції у формуванні української етноконфесійної духовності (за працею Арсена Річинського «Проблеми української релігійної свідомості») [Текст] / Р. М. Шеретюк // Там само. – С. 56–62.
 29. Ющишин, О. І. Проблема церкви і нації як двох форм організації людства у науковому доробку Арсена Річинського [Текст] / О. І. Ющишин // Там само. – С. 53–56.
 30. Яроцький, П. Л. Арсен Річинський як науковець і полеміст [Текст] / П. Л. Яроцький // Там само. – С. 10–13.

Марценюк Р. О. Арсен Річинський: від лікаря до релігійного діяча.

Ключові слова: Арсен Річинський, Волинь, православна церква, міжконфесійні взаємини, українська релігійна свідомість.

Стаття присвячена Арсену Васильовичу Річинському (1892–1956) – лікареві, релігійному мислителю, церковному та громадському діячеві Волині у міжвоєнний період. На основі аналізу життєвого шляху, релігійної та громадської діяльності, наукових праць розкрито роль і внесок Арсена Річинського у релігійне та культурно-просвітне життя Волинського краю у 20–30 рр. ХХ ст. Автор наголошує на величезному внеску Арсена Річинського в українізацію православної церкви та улагодженні міжконфесійних взаємин на Волині. Також в статті приділено значну увагу науковим працям ученого, зокрема тим, у яких він одним із перших в українському релігієзнавстві, торкається питання української релігійної свідомості.

Martsenyuk R.O. Arsen Richynskiy: from doctor to religious figure.

Keywords: Arseny Richinsky, Volyn, orthodox church, interfaith relations, Ukrainian religious consciousness.

This article is devoted to Arseniy Vasilyevich Richinsky (1892–1956) – medical man, religious thinkers, church and public figure Volhynia in the interwar period. Based on the analysis of life course, religious and social activities, scientific publications disclosed the role and contribution of Arseniy Richinsky in religious, cultural and educational life of the Volyn region of 20–30 years of the XX century. The author notes the huge contribution of Arseniy Richinsky in Ukrainisation Orthodox Church and resolving inter-confessional relations in Volhynia. Also in the article devoted considerable attention to the scientific works of scientists, particularly those in which Arseniy Richinsky one of the first Ukrainian religious studies, concerns the question of Ukrainian religious consciousness.

Марценюк Р. О. Арсений Ричинский: от врача до религиозного деятеля.

Ключевые слова: Арсений Ричинский, Волынь, православная церковь, межконфессиональные отношения, украинское религиозное сознание.

Статья посвящена Арсению Васильевичу Ричинскому (1892–1956) – врачу, религиозному мыслителю, церковному и общественному деятелю Волыни в межвоенный период. На основе анализа жизненного пути, религиозной и общественной деятельности, научных трудов раскрыты роль и вклад Арсения Ричинского в религиозную и культурно-просветительскую жизнь Волынского края в 20–30 гг. XX века. Автор отмечает огромный вклад Арсения Ричинского в украинизацию православной церкви и улаживания межконфессиональных взаимоотношений на Волыни. Также в статье уделено значительное внимание научным трудам ученого, в частности тем, в которых Арсений Ричинский одним из первых в украинском религиоведении, касается вопроса украинского религиозного сознания.